

‘बन्द ढोका र समय’ कथाको समाजशास्त्र

विजया बस्नेत*

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा महेशविक्रम शाहद्वारा लिखित ‘बन्द ढोका र समय’ कथामा निहित विश्वदृष्टिको अध्ययन गरिएको छ। यस लेखमा साहित्यको समाजशास्त्रका व्याख्याता लुसिएँ गोल्डमानको उत्पत्तिमूलक संरचनावादभित्रको मूल प्रस्थापना वा केन्द्रीय अवधारणाका रूपमा रहेको विश्वदृष्टिको मान्यताका आधारमा ‘बन्द ढोका र समय’ कथाको अध्ययन गरिएको छ। यस क्रममा कथामा केकस्ता विश्वदृष्टिको प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरालाई मुख्य प्राज्ञिक समस्याका रूपमा लिइएको छ। प्रस्तुत समस्याको प्राज्ञिक समाधानमा पुग्नका निम्ति विश्लेषणात्मक विधि तथा तर्कपद्धतिको उपयोग गरिएको छ। यस लेखमा तत्कालीन नेकपा माओवादीद्वारा सञ्चालित जनयुद्ध र त्यसको काम कारबाहीबाट प्रभावित नेपाली समाज र नेपाली मनस्थितिको विश्वदृष्टिलाई विभिन्न साक्ष्यका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। कथामा अभिव्यक्त पात्रको अनुभूति युद्धकालीन नेपाली समाजको एउटा वर्ग वा समुदायको साझा अनुभूति बनेर आएको यथार्थतालाई स्पष्ट रूपमा चित्रण गरिएको छ। कथाभित्रको संरचनासँग तत्कालीन नेपाली समाजको युद्ध नचाहने वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनाले समानधर्मिता कायम गरेको तथ्यलाई विभिन्न साक्ष्यद्वारा पुष्टि गरिएको छ। प्रस्तुत विश्लेषणबाट स्थूल रूपमा हेर्दा युद्धको अन्त र शान्तिको अपेक्षा गर्ने नेपाली समाजको विश्वदृष्टि कथामा प्रस्तुत भएको छ तापनि कथालाई सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्दा आफ्ना बढेका छोरालाई जीवित सुरक्षा चाहने नेपाली समाजको एउटा वर्गको विश्वदृष्टि, आफ्ना श्रीमानको सुरक्षा चाहने नेपाली महिला समुदायको विश्वदृष्टि र सबै प्रकारका युद्धको अन्त्य चाहने नेपाली समुदायको विश्वदृष्टिसमेत कथामा रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी

विश्वदृष्टि, जनयुद्ध, समानधर्मिता, वर्गसङ्घर्ष, वर्गचेतना।

विषयपरिचय

महेशविक्रम शाह (२०२२) समकालीन नेपाली कथाकारहरूमध्ये एक सक्रिय कथाकार हुन्। उनले सटाहा (२०५३), सिपाहीकी स्वास्नी (२०५९), अफ्रिकन अमिगो (२०६०), छापामारको छोरो ज्याक्सन हाइट (२०६९), काठमाडौँमा काम्रेड (२०७०) जस्ता कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित गरेका छन्। सुरक्षाकर्मी पेसामा आबद्ध शाहले युद्धको सन्दर्भलाई नै आफ्ना कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाएका

* त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा विद्यावारिधि अनुसन्धानरत।

छन् । युद्धको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, आवश्यकता र कारणको खोजी गर्नुभन्दा त्यसले जनमानसमा पार्ने आघातको विश्लेषण गर्नमा नै कथाकार केन्द्रित रहेका छन् । युद्धलाई नियाल्ने उनको वैचारिक दृष्टिकोण भने आदर्शवादी रहेको छ । 'बन्द ढोका र समय' कथा उनका यस्तै आदर्शवादी विचारका कथाहरूमध्येको एक चर्चित कथा हो । यो कथा *छापाकारको छोर्रो* (२०६४) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । प्रस्तुत लेखमा साहित्यका समाजशास्त्रीय व्याख्याता लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा कथाकारले विगत दशकको तत्कालीन अवस्थामा हाम्रो देशमा भएको युद्ध र त्यस युद्धले नेपाली जनमानसमा फैलाएको सन्त्रासलाई नजिकबाट नियाल्ने र विश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । युद्धले जन्माएको अशान्ति र पीडाको सन्दर्भलाई आफ्ना कथाको मुख्य विषयवस्तु बनाएर युद्ध नचाहने जनताको पक्षमा आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्नु कथाकार शाहको मूल कथागत प्रवृत्ति रहेको छ ।

विश्वदृष्टि भन्नाले कुनै एउटा वर्ग वा समुदायको जीवन जगत्प्रतिको सुसङ्गत दृष्टिकोण भन्ने बुझिन्छ । यसमा कुनै पनि लेखकले आफ्नो अनुभूति वा विचारलाई कृतिभित्र सम्प्रेषित त गर्छ तर ती सम्प्रेषित अनुभूतिहरू उसका नितान्त वैयक्तिक नभएर वर्ग वा समुदायबाट प्रभावित भएर आएका हुन्छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा साहित्यका समाजशास्त्रीय व्याख्याता लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर 'बन्द ढोका र समय' कथाको विश्लेषण गरिएको छ । यो एक प्रकारको समाजशास्त्रीय विश्लेषण पनि हो । गोल्डमानकै सन्दर्भमा पनि आख्यानका समाजशास्त्रीय अध्ययनका विभिन्न पक्ष र आधारहरू रहेका छन् तर प्रस्तुत अध्ययनमा विश्वदृष्टिलाई मात्र आधार बनाएर यस कथाको विश्लेषण गरिएको छ । विवेच्य कथामा केकस्ता विश्वदृष्टिको प्रयोग भएको छ भन्ने उद्देश्यले प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । यस उद्देश्यको परिपूर्ति गर्नका लागि 'बन्द ढोका र समय' कथाको सामाजिक पृष्ठभूमि पहिल्याउनुका साथै उक्त कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिको निरूपण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनकार्यका निम्ति प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग र तिनको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । यसमा महेश्विक्रम शाहको 'बन्द ढोका र समय' कथालाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने त्यससँग सम्बन्धित समालोचना, लेखरचना र सैद्धान्तिक पर्याधार भएका कृति र लेखहरूलाई द्वितीय स्रोत सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनको स्रोत पुस्तकालय रहेको छ । प्रस्तुत कथाको विश्लेषणका निम्ति लुसिएँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी समाजशास्त्रीय मान्यताबाट निर्दिष्ट साहित्यिक समालोचना सिद्धान्तलाई मुख्य सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । कथालाई विस्तृत, सूक्ष्म र सघन पठन गरी मूल समस्याको प्राज्ञिक समाधानमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोगद्वारा सामान्यीकृत निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

विश्वदृष्टिसम्बन्धी गोल्डमानका मान्यता

लुसिएँ गोल्डमान (सन् १९१३-१९७१) नवमार्क्सवादी फ्रान्सेली चिन्तक हुन् । समाजशास्त्रीय साहित्यमा उनको खास लेखनकाल सन् १९५०-१९६९ रहेको छ । उनले *उपन्यास समाजशास्त्रको एक दिशा* (सन् १९६४), *आधुनिक युगको सांस्कृतिक चिन्तन* (१९७६), *साहित्यको समाजशास्त्रीय पद्धति* (सन् १९८१) जस्ता कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । सन् १९२० मा जर्मनीको फ्राइफर्ट विश्वविद्यालयमा स्थापना भएको नवमार्क्सवादी सम्प्रदायमा यिनी पनि रहेका थिए । यिनी पनि मूल

मार्क्सवादबाट छुट्टिएका हुन्। आधारलाई महत्त्व दिने कुरामा यिनको विमति रहेको छ अर्थात् आधारमा परिवर्तन नल्याएर पनि अधिरचनामा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने यिनको मान्यता रहेको छ। मार्क्सवाद, संरचनावाद तथा पिजे (पियाजे) को मनोविज्ञानबाट समेत यिनले प्रभाव ग्रहण गरेका छन्। उनले विश्वदृष्टिलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका निम्ति सैद्धान्तिक मापदण्डका रूपमा विकसित गरेका छन्। उनी सांस्कृतिक परम्पराको पूर्ण जानकारीबाट मात्र साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन सम्पन्न हुने बताउँछन्। उनको उत्पत्तिमूलक संरचनावादभित्रको मूल प्रस्तावना वा केन्द्रीय अवधारणा नै विश्वदृष्टि हो।

उनका विचारमा प्रत्येक कृति लेखकको रचना हो र त्यसले लेखकको विचार तथा चेतनालाई अभिव्यक्त गर्दछ। लेखकले साहित्यमा व्यक्त गरेको विचार तथा चेतना लेखकको समाज तथा त्यस वर्गका अन्य व्यक्तिहरूको व्यवहार र चिन्तनबाट प्रभावित हुन्छ। यसरी लेखककै समुदायको विचार, भावना, चेतना आदि कुराहरू लेखकको विचारसित अन्वित भई विश्वदृष्टिको निर्माण हुन्छ। विश्वदृष्टिको निर्माण एउटा वर्ग वा समुदायको पूर्णतम् सम्भावित चेतनाबाट हुन्छ। त्यसैले विश्वदृष्टि भन्नाले समाजका मानवीय समुदाय र खासगरी एउटै वैचारिक धारणा भएका मानिसहरूबिच निर्माण हुने चेतना हो।

गोल्डमानको भनाइअनुसार समाजमा रहने विभिन्न समुदायका बिच अन्तरक्रिया हुन्छ। यस क्रममा जीवन र जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण विकास हुँदै जान्छ। कतिपय विचारहरू हराउँदै जान्छन् भने कतिपय विचारहरूले सुसङ्गत स्वरूप ग्रहण गर्दछन्। समुदायविशेषका जीवन र जगत्प्रति का त्यस्ता सुसङ्गत दृष्टिकोणहरू नै विश्वदृष्टि हुन्। यसर्थ साहित्यकारले अभिव्यक्त गरेको आफ्नो विचारबाट समाजका वर्ग तथा समूहको विचार अभिव्यक्त भएको हुन्छ। यसरी साहित्यमा व्यक्त विचार तथा सामूहिक चेतनालाई नै गोल्डमानले विश्वदृष्टिको संज्ञा दिएका छन्।

साहित्यकारले कृतिमा व्यक्त गरेको विश्वदृष्टिको संरचना लेखकको निजी निर्माण तथा सिर्जना मात्र नभएर लेखको वर्गका अन्य व्यक्तिहरूबाट प्रभावित पनि हुन्छ। त्यसैले लेखका कृतिमा व्यक्त विश्वदृष्टिमा लेखकको समाजका वर्ग वा समूहको सहभागिता रहेको हुन्छ। एउटा वर्ग वा समूहको सम्भावित चेतनाले नै विश्वदृष्टिको निर्माण गर्दछ, जसको अभिव्यक्ति धर्म, दर्शन, कला र साहित्यका माध्यमबाट भएको हुन्छ। कला, साहित्यरूपी प्रतिक्रियाले मान्छे र समाज, मान्छे र प्रकृतिबिचमा सन्तुलन कायम गर्दछ। समाजमा पाइने सन्तुलन सधैं एकैनासको हुँदैन। पुरानो सन्तुलन भत्किन्छ र नयाँ सन्तुलन विकास हुन्छ। नयाँ सन्तुलन विकास हुने क्रममा नयाँ परिवेश, संस्कृति र समाजको उदय हुन्छ। कला, साहित्यमा वर्ग वा समुदायको आआफ्नो सामाजिक चेतना रहेको हुन्छ।

विश्वदृष्टिको विवेचना गर्ने क्रममा गोल्डमानले समानधर्मिताको उल्लेख गरेका छन्। यस सम्बन्धमा उनले कृतिभित्रको संरचनासँग कुनै वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनाले समानधर्मिता कायम गरेको हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन्। महान् रचनामा यही समानधर्मिता बढी हुने भएकाले समाजशास्त्रीले यसै समानधर्मिताको खोजीमा लाग्नुपर्ने कुरा गोल्डमानले बताएका छन्। कल्पना र सिर्जनशीलताका माध्यमबाट रचनामा व्यक्त विचारले समाजका वर्गको जीवनसँग घनिष्ठ सम्बन्ध राखेको हुन्छ। त्यसैले लेखकीय प्रभाव र सीमित व्यक्तिका अनुभवलाई भन्दा सामाजिक वर्गले लामो समयमा विकसित गरेको विश्वदृष्टिलाई साहित्यमा खोजी गर्नुपर्ने गोल्डमानको मान्यता रहेको छ। रचनामा सामाजिक वर्गको सांस्कृतिक र ऐतिहासिक विकासप्रक्रियाबाट निर्मित विश्वदृष्टि साहित्यमा रोज्नु नै समानधर्मिता हो। कृतिभित्र पाइने विश्वदृष्टिको संरचना वा निर्माण प्रक्रिया र कृतिबाहिरको मूलभूत समाजमा पाइने विश्वदृष्टिको निर्माण प्रक्रया वा संरचनाबिच समानधर्मिता

हुन्छ। कृतिमा यस्तो समानधर्मिता जति बढी हुन्छ, त्यो कृति त्यति नै महान् वा उत्कृष्ट हुन्छ। यहाँ गोल्डमानको विश्वदृष्टिसम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर 'बन्द ढोका र समय' कथाको विश्लेषण गरिएको छ।

विश्लेष्य कथारचनाको सामाजिक पृष्ठभूमि

'बन्द ढोका र समय' कथा नेपाली समाजले भोगेको तत्कालीन माओवादी जनयुद्धसँग सम्बन्धित कथा हो। यसको सामाजिक पृष्ठभूमि भनेको बहुसङ्ख्यक नेपाली जनतालाई क्षेत्रीय, जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जस्ता विविध प्रकारका उत्पीडनबाट मुक्ति दिलाउनका निम्ति गरिएको दशवर्षे जनयुद्ध तथा त्यसको कामकारबाहीबाट प्रभावित नेपाली समाज हो। लेखक भन्छन् :

दसवर्षे युद्धले चौध हजारभन्दा बढी नेपालीको ज्यान लियो, हजारौ घाइते र अङ्गभङ्ग भए, लाखौँ घरबारविहीन भए। युद्धलाई मानवजीवन विकासको सकारात्मक पाटो मान्नेहरूका लागि यी कुराहरू स्वाभाविक र अनिवार्य लाग्न सक्दछन् तर एक लेखक-हृदयले त्यसो ठान्न सक्दैन। (भूमिका पृ. ५)

प्रस्तुत भनाइ आफ्ना सम्पूर्ण कथाका बारेमा कथाकारले भूमिका खण्डमा राखेको अवधारण हो। यसबाट उनका सम्पूर्ण कथाको सामाजिक पृष्ठभूमि माओवादी जनयुद्धको परिवेश रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ। प्रस्तुत 'बन्द ढोका र समय' कथा पनि सोही पृष्ठभूमिमा लेखिएको कथा हो।

खासगरी वि.सं. २०४६ सालमा प्रजातन्त्र आए पनि नेपालीहरूको जीवनस्तरमा उल्लेखनीय परिवर्तन आएन। तत्कालीन शासकवर्गले उत्पीडनमा परेका नेपाली जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नुको सट्टा वर्गीयताको खाडल गहिन्याउँदै लग्यो। यसका साथसाथै महङ्गी, भ्रष्टाचार, नातावाद तथा कृपावाद आदि विकृतिले मौलाउने अवसर पाए। यही नेपाली-नेपालीबिच देखापरेको आर्थिक, सामाजिक असमानताको तीव्रतालाई निर्मूल पार्ने उद्देश्य राख्दै वि.सं. २०५२ सालमा भूमिगत विद्रोही पार्टीका नाममा माओवादी पार्टी जन्मियो। आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न नसकेका तथा राज्यका शासक पक्षबाट शोषितपीडित जनताको एउटा ठुलो समूह आफ्नो अधिकारको खोजीका लागि यो समूहमा लागे भने राज्यपक्ष तथा उच्च वर्ग यसलाई दबाउनतर्फ तल्लीन भयो। सामन्तवादी उत्पीडनका विरुद्ध वर्गसङ्घर्ष भन्ने नाराका साथ सुरु गरिएको माओवादी जनयुद्ध एक विशिष्ट प्रकारको वर्गसङ्घर्ष थियो। यसलाई दबाउनका लागि सरकारले पनि आफूसँग भएका सुरक्षाबललगायत राज्यको ठुलै धनराशिसमेत खर्च गर्यो। यसरी दुई पक्षबिच भएको युद्धको समर्थन र विरोधमा नलागेका नेपालीहरूको जुन समूह थियो त्यही समूहको प्रतिनिधित्व गर्दै लेखक यहाँ युद्धको विरोधी र शान्ति कामना गर्ने जनताको पक्षमा देखिन्छन्। त्यो वर्ग भनेको नै तत्कालीन नेकपा माओवादीद्वारा सञ्चालित जनयुद्ध तथा सरकारी पक्षका काम कार्बाहीका गतिविधिबाट प्रभावित नेपाली जनता हुन्। तत्कालीन जनयुद्धको समयमा नेपाली जनताले आफ्नो घरभित्र पनि सुरक्षित किसिमले बस्न नपाएको, असुरक्षा, भय, आतङ्क, अपहरण, बलात्कार एवं लुटपाट जस्ता घटनाले गर्दा सधैं त्रासमा बाँच्न बाध्य नेपाली समाजको एउटा वर्गको विश्वदृष्टि प्रस्तुत कथामा व्यक्त भएको छ। यसरी वर्गीय प्रतिनिधित्व गरेर नेपाली जनताको शान्तिको चाहानाको पक्षमा देखिँदादेखिँदै पनि शाह कथामा माओवादीका विरुद्धमा पनि ठाउँठाउँमा देखापर्दछन्। उनले प्रस्तुत भूमिकामा कुनै पक्षप्रति पूर्वाग्रह नराखी आफूले अनुभव गरेको पीडालाई कथामा संश्लेषण गरेको बताउँदै उनी तटस्थ बस्नका लागि प्रयास गरेको देखाए पनि स्रष्टा वा लेखक अन्ततः त्यसरी तटस्थ बस्न सक्दैन।

लेखकका अनुभूति वा धारणाहरू समाजका वर्ग वा समुदायबाटै बन्छन् र उसले समुदायकै चेतनाको प्रतिनिधित्व वा अभिव्यक्ति गर्छ भन्ने गोल्मानको भनाइलाई आधार मानेर हेर्दा पनि यस कथामा कथाकारले माओवादी पक्षलाई विनाशकारी नै देखाएका छन्। उनी कथामा एक ठाउँ लेख्छन्— “तिमी ढोका नखोल निनुका बा ! मेरो विन्ती छ, ढोका नखोल । बरु यो घर नै बमले ध्वस्त पारे हामी साथै मरौंला ।” नन्दा लोग्नेलाई अँगालो मार्दै ह्वाँह्वाँ रुन लागी (पृ. ७६) । प्रस्तुत कथांशमा कथाकारले माओवादी पक्षलाई लक्षित गरेको देखिन्छ । उनले कथाको भूमिका खण्डमा माओवादी तथा राज्य दुवै पक्षप्रति पूर्वाग्रह नराखी आफूले अनुभव गरेको यथार्थलाई कथामा उतारेको बताए पनि माओवादी पक्षलाई नै युद्धको कारक तत्त्वका रूपमा लिएको कुरा कथांशबाट प्रस्ट हुन्छ । कथामा नन्दाले बरु यो घर बमले ध्वस्त पारे हामी साथै मरौंला भनेबाट कथाकारले माओवादीलाई सर्वसाधारण जनताको घरमा बम हान्दै हिँड्ने आतङ्ककारी एवं विनाशकारी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यहाँ कथाकार राज्यतर्फबाट वर्षौंदेखि गरिँदै आएको उत्पीडन र सामाजिक विभेदलाई युद्ध जन्मनुको मूल कारण हो भन्ने तथ्यलाई मान्न तयार छैनन् । यद्यपि वर्गीय दृष्टिकोणले हेर्दा माओवादी जनयुद्धका विरुद्ध राज्यतर्फबाट सुरक्षाकर्मी भएर खटिएका लेखकलाई यस्तो अनुभव हुनुलाई वर्गीयताका कोणबाट त्यति अस्वाभाविक मानिँदैन ।

कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टि

कथाकार महेशविक्रम शाहले ‘बन्द ढोका र समय’ कथामा जनयुद्धको समयमा राज्यपक्ष र विद्रोही पक्षका गतिविधिहरूले गर्दा एउटा परिवारको छोरा मुग्लान भासिनुपरेको, छोरी बढेकीले सधैं उसको सुरक्षार्थ लुकाएर राख्नुपरेको तथा परिवारको मूली ‘म’ पात्र पनि सधैं असुरक्षाको भयमा बाँचिरहेको देखाएर युद्धको अन्त्य र शान्तिको अपेक्षा गर्ने नेपाली जनताको विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरेका छन् । यस कथालाई स्थूल रूपमा अध्ययन गर्दा युद्धको अन्त्य र शान्तिको अपेक्षा गर्ने नेपाली समाजको विश्वदृष्टि प्रस्तुत भए तापनि सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गर्दा आफ्ना बढेका छोराछोरीको जीवन सुरक्षा चाहने नेपाली समाजको एउटा वर्गको विश्वदृष्टि, आफ्ना श्रीमानको सुरक्षा चाहने नेपाली समाजका महिला समुदायको विश्वदृष्टि र सबै प्रकारका युद्धको अन्त्य चाहने नेपाली समुदायको विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएको छ । ‘बन्द ढोका र समय’ कथामा अभिव्यक्त विश्वदृष्टिलाई निम्नलिखित साक्ष्यमार्फत स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

साक्ष्य १

“नन्दा, यिनीहरू हाम्रै घरमा किन आए ?” उसले नन्दको कान नजिकै फुसफुसायो । “किन आए हुन् बूढा ? मैले कसरी चाल पाउनु” उसले अनभिज्ञता प्रकट गरी ! “म केही दिनपहिले नागरिकता बनाउन जिल्ला सदरमुकाम गएको कुरा थाहा पाएर आए कि वा अस्ति जङ्गलमा घरको काठ खोज्न गएको थाहा पाएर आए कि ? तँलाई थाहै छ निनुकी आमा, न हामीले सहरबजारमा जान हुन्छ, न त जङ्गलमा छिर्न हुन्छ । यता गयौं भने हामी यतैका ठहरिन्छौं, उता गयौं भने उतैका मानिन्छौं ।” उसले खुइय सुस्केरा हाल्यो । (पृ. ७४)

प्रस्तुत साक्ष्यमा गाउँका पन्ध्र-बीस घरहरूमध्ये बन्दुकधारीहरू रातको समयमा ‘म’ पात्रकै घरलाई लक्षित गरेर घेरा हाल्न आउनु तर म पात्रबाट कुनै किसिमको गल्ती नहुनुले ‘म’ पात्रले बन्दुकधारीहरू आउनका कारणहरू पत्ता लगाउन सकेको छैन । अनि ऊ, आफू नागरिकता बनाउन शहर जादा सुरक्षाकर्मीलाई सुराकी दिन गएको भन्ने अनुमान लगाई विद्रोही पक्षले घर घेरेका हुन् या घरका लागि जङ्गलमा काठ लिन जाँदा माओवादीहरूलाई सुराकी दिन गएको भन्ने ठानेर राज्यपक्षबाट खटिएका सुरक्षाकर्मीहरूले घर घेरेका हुन भन्ने शङ्का र मानसिक पीडाले गर्दा प्रताडित भएको छ । जनयुद्धको समयमा माओवादी एवं सरकारका तर्फबाट नेपाली जनताले

भोग्नुपरेको दुःख, कष्ट र मानसिक पीडाको मार्मिक चित्रण प्रस्तुत साक्ष्यमा गरिएको छ । जनयुद्धको समयमा सर्वसाधारण जनताहरू सहर या जङ्गल जता गए पनि शङ्काको दृष्टिले हरिने गरेको यथार्थलाई कथामा व्यक्त गरिएको छ । विद्रोही तथा सुरक्षाकर्मी दुईबिचको चेपुवामा युद्ध नचाहने र दुवै पक्षमा नलागी तटस्थ रहेर शान्तिसाथ बाँच्न चाहने नेपाली जनता पिसिएका थिए भन्ने कुरालाई यहाँ देखाउन खोजिएको छ । प्रस्तुत साक्ष्यमा माओवादी तथा सुरक्षाकर्मी दुवैपक्षको पीडा र यातनाबाट मुक्त भई शान्तिका साथ बाँच्न चाहने नेपाली जनताको विश्वदृष्टि 'म' पात्रका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ । यहाँ कृतिभित्रको समाजसँग तत्कालीन समयको नेपाली समाजलाई तुलना गरेर हेर्दा गोल्डमानले भने भएँ यथार्थ सम्बन्ध भेटिन्छ । यहाँ युद्धको अन्त्य र शान्तिको अपेक्षा गर्दै युद्ध नचाहने नेपाली समुदाय वा वर्गको विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएको छ ।

साक्ष्य २

“निनुका बा, हाम्रो छोरो !” नन्दाले आत्तिको स्वरमा आफ्नो लोग्नेलाई सम्बोधन गरी । “के भनेकी नन्दा, हाम्रो छोरो उहिल्यै इन्डिया भासिएको होइन ?” स्वास्नीको हताश मनस्थिति देखेर ऊ पनि पीर मान्न थाल्यो । “मैले त्यसो भन्न खोजेकी होइन । घरमा उसको फोटो टाँगेको थियो नि, कहाँ छ त्यो ? तिनीहरूले उसको फोटो देखेपछि अर्को विपत् आइलाग्ला !” नन्दाले छोरो सम्झँदै धरधरी आँसु झारी । “यहाँ छ छोराको फोटो” उसले भित्तामा टाँगेको छोराको तस्वीर भिकेर नन्दालाई दियो । नन्दाले छोराको तस्वीरलाई म्वाइँ खाई र तत्पश्चात कसैले नदेख्ने गरी कुनामा लुकाई । (पृ. ७५)

प्रस्तुत साक्ष्यमा जनयुद्धको समयमा आफ्ना बढेका छोराछोरीको जीवन सुरक्षा गर्न सर्वसाधारण नेपाली जनतालाई अत्यन्त कठिन भएको विश्वदृष्टि व्यक्त भएको छ । कथामा आफ्नो छोराको जीवन सुरक्षाका लागि मुग्लान पठाइएको छ तर पनि छोराको तस्वीर देखेर बन्धुधारीहरूले दुःख दिने आशङ्काले गर्दा नन्दा पात्रले उसको तस्वीर लुकाउनका लागि अनेक प्रयत्न गर्नुपरेको छ । प्रस्तुत कथा आफ्ना छोराछोरीको जीवन सुरक्षाका लागि युद्धको अन्त्य र शान्तिको अपेक्षा गर्ने जनसमुदायको विश्वदृष्टि हो । लेखकले यस कथामा माओवादीहरूलाई लक्षित गरेर उक्त भनाइ नन्दा पात्रका माध्यमबाट व्यक्त गरेका भए पनि जनयुद्धको समयमा राज्यले खटाएका सुरक्षाकर्मीहरूबाट अझ बढी नेपाली जनताले प्रताडना भोग्नुपरेको थियो तर पनि लेखक राज्यपक्षबाट खटिएका सुरक्षाकर्मी भएको र जनयुद्धको विपक्षमा रहेका वर्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने भएको हुँदा उनलाई यस्तो लाग्नु स्वाभाविक देखिन्छ । यहाँ जनयुद्धको विपक्षमा रहने जनताको प्रतिनिधित्व उनले राम्ररी गरेको देखिन्छ । राज्यपक्षको एउटा सुरक्षाकर्मीलाई यस्तो लाग्नु स्वाभाविक पनि मानिन्छ । उनको युद्धविरोधी उक्त साक्ष्यले युद्ध नचाहने नेपाली समाजका एउटा वर्गको प्रतिनिधित्व पनि गरेको छ ।

साक्ष्य ३

उसलाई आफ्नो घर, समान, वस्तुभाउ, अन्न र आफूभन्दा पनि लोग्नेको चिन्ताले गाँज्नु थाल्यो । उसका आँखामा रूपसराको अनुहार नाच्यो । रातो चोलो र धोती लगाएर तीजमा गीत गाउँदै-नाच्ये गरेकी रूपसरा र सेता धोतीमा बेरिएर डाँको छोडेर रोइरहेकी रूपसरा ! ती दुवै रूपसराहरू एउटै थिए तर उसले भोगेको समय भिन्न थियो । एक रात बन्दुकेहरूको समूहले लोग्नेलाई घरबाट जबरजस्ती निकालेर हातखुट्टा समाउँदै भयाङ्कट्टी पारेर लागेको र तेस्रो दिन खेतको कान्लामा आफ्नो लोग्नेको लासमाथि भिँगा भन्किरहेको आफ्नै आँखाले देखेकी थिई उसले । “तिमी ढोका नखोल निनुका बा ! मेरो विन्ति छ, ढोका नखोल । बरु यो घर नै बमले ध्वस्त पारे हामी साथै मरौला” नन्दा लोग्नेलाई अँगालो मारिँ त्वाँह्वाँ रुन थाली । (पृ. ७५-७६)

प्रस्तुत साक्ष्यमा जनयुद्ध कालमा भएका अपहरण र हत्याले निम्त्याएको पति वियोगको पीडा सहन बाध्य नेपाली महिलाहरूको कारुणिक विश्वदृष्टि व्यक्त भएको छ। कथांशमा नन्दा पात्रले आफूले खाने अन्नपात र गरगहना बन्दुकहरूले लगिदेलान् भनेर लुकाउँदालुकाउँदै छिमेकी रूपसराको श्रीमानलाई अपहरण गरी लगेको र भोलिपल्ट बिहान खेतको गरामा मृत अवस्थामा भेटिएको दृश्यलाई स्मरण गर्न पुग्छे। नन्दा, श्रीमान छुदाकी पहिलेकी रातो धोती र चुरापोतेमा सजिएकी रूपसरा र अहिले सेतो धोतीमा बेरिएकी रूपसरालाई तुलना गर्दछे। आफू पनि त्यो अवस्थामा पुग्नसक्ने देखी श्रीमानलाई ढोका खोल्ला बाट रोक्छे र बरू घरलाई बलमे उडाए सँगै मर्ने प्रतिज्ञा गर्दछे।

वास्तवमा भन्नुपर्दा प्रस्तुत साक्ष्य माओवादी जनयुद्धलाई उत्पीडित जनताको अस्तित्व र अधिकार प्राप्तिका लागि हो भन्ने पक्षमा नभएका वर्गको विश्वदृष्टि हो जसमा लेखक पनि अटाएका छन्। जनयुद्धताका विद्रोही पक्षबाट भएका अपहरण र हत्याका घटनालाई लक्षित गररे लेखकले प्रस्तुत भनाइ व्यक्त गरेका छन् तर जनयुद्धको समयमा यस्ता घटना विद्रोही पक्षबाट भन्दा पनि राज्यपक्षबाट खटिएका सुरक्षाकर्मीबाट बढी मात्रमा हुनेगरेको कुरालाई लेखकले नदेखाएर यहाँ एकपक्षीय धारणा व्यक्त गरेका छन्। वर्गीय दृष्टिले हेर्दा उपर्युक्त भनाइ स्वाभाविक पनि देखिन्छ किनभने कथाकार माओवादी जनयुद्धको दमनमा सरकारका पक्षबाट खटिएका सुरक्षाकर्मी भएका नाताले यस्तो लाग्नु स्वाभाविक मान्न सकिन्छ र यसले नेपाली समाजको एउटा समुदासँग समानधर्मिता पनि राख्दछ तर कथाकारले भूमिका खण्डमा व्यक्त गरेको लेखकीय तटस्थताको दृढसङ्कल्पलाई हेर्दा यो एक पक्षीय दृष्टिकोण नै हो भन्ने लाग्दछ। कथामा आएको यो घर बमले ध्वस्त पारे सँगै मरौंला भन्ने नन्दा पात्रको मुखबाट व्यक्त भएको भनाइले यहाँ विद्रोही पक्षलाई लक्षित गरेको देखिन्छ तर तत्कालीन जनयुद्धको समयमा विद्रोही पक्षबाट भन्दा बढी सुरक्षाकर्मीबाट सर्वसाधारण जनताले यस्तो प्रकारको पीडा र यातना भोग्नुपरेको हुँदा यहाँ लेखको एकपक्षीय धारणा व्यक्त भएको देखिन्छ। यद्यपि लेखक वर्गीय पात्र हुनाले आफ्ना वर्गको प्रतिनिधित्व भने राम्ररी गरेका छन्। युद्धको विपक्षमा रहेका जनताको आँखाबाट हेर्दा उपर्युक्त भनाइ स्वाभाविक पनि देखिन्छ। गोल्मानले भने भैं नेपाली समाजको युद्ध नचाहने एउटा वर्गसँग समानधर्मिता राख्दै युद्धको विपक्षमा रहेको समुदायको विश्वदृष्टि यहाँ व्यक्त भएको छ। प्रस्तुत साक्ष्य आफ्ना श्रीमानको सुरक्षा चाहने नेपाली महिला समुदायको विश्वदृष्टि हो।

साक्ष्य ४

“छोरीलाई कता लुकाऊँ निनुकी आमा ? कुनै त्यस्तो सुरक्षित ठाउँ छैन जहाँ उसलाई लुकाउन सकियोस्।” उसले हतास हुँदै भन्यो। “निनुका बा, एक ठाउँ बाँकी छ यहाँ।” नन्दाले कराउँदै भनी। ऊ भुईँ ओछ्यान उधिनिरहेकी थिई। ओछ्यानमुनि पराल विछ्याइएको थियो। उसले पराललाई पनि उठाएर किनारमा राखी। निनु भुईँमा लम्पसार परी उसको शरीरमाथि तिनीहरूले परालको बाक्लो तह बनाए र त्यसमाथि फाटेको डसना र तन्ना ओछ्याए। निनुका बाआमाले ओछ्यानमाथि घरी बस्ने, घरी उभिने र घरी सुत्ने क्रिया गरे। उनीहरू ढुक्क भएकी अब निनु सुरक्षित हुनेछे। (पृ. ७७)

प्रस्तुत साक्ष्यमा यज्ञबहादुरकी छोरी बलात्कृत भएको घटना सम्भरेर अताल्लिँदै आफ्नी बढेकी छोरी लुकाउने ‘म’ पात्रको धारणा व्यक्त भएको छ। छोरी लुकाउने विभिन्न प्रयत्नमा आमाबाबु असफल हुन्छन्। आमाबाबुको आफूप्रतिको तीव्र चासो र चिन्ताले गर्दा छोरी पनि त्रसित हुँदै गइरहेकी हुन्छे। आफ्ना आमाबाबुले आफूलाई लुकाउन व्याकुल भएको देखेपछि निनु पनि भयभीत र आतङ्कित हुन्छे। छोरीलाई लुकाउने सुरक्षित स्थान नपाएर हताश बनेको ‘म’ पात्रलाई भुईँ ओछ्यानमा लुकाउदा सुरक्षित हुने सल्लाह नन्दाले दिन्छे। उनीहरूले छोरीलाई अक्सिजन नभएको र

माथिबाट अनेक वस्तुले ढाकेर त्यसमाथि नै उफ्रने दृश्य अत्यन्त पीडादायी र जोखिमपूर्ण मात्र नभएर उल्टो ज्यान जानसक्ने पनि देखिन्छ। यहाँ कथाकार अलि बढी आर्दशवादी बनेका हुन् कि भन्ने पनि लाग्छ तर पनि कथामा प्रस्तुत 'म' पात्र र नन्दाको धारणा युद्ध नचाहने वर्गको साभा धारणा बनेर आएको पाइन्छ। प्रस्तुत साक्ष्य युद्धको समयमा आफ्ना छोराछोरीको असुरक्षा महसुस गरिरहेका सर्वसाधारण नेपाली जनताको विश्वदृष्टि हो। वास्तवमा यो तत्कालीन जनयुद्धको परिवेशमा नेपाली समाजबाट निर्मित विश्वदृष्टि हो। गोल्डमानको मान्यताका आधारमा प्रस्तुत साक्ष्यलाई विश्लेषण गर्दा तत्कालीन जनयुद्धको समयमा माओवादी छापामार वा सुरक्षाकर्मी घरमा आउने आशङ्कामा आफ्ना बढेका छोराछोरीलाई कित सदरमुकामतिर आफन्तकोमा पठाउने, कि मुग्लान पठाउने र त्यसो गर्न नसकिएको क्षणमा बाहिर कुनै पनि समूह आएको थाहा पाएमा घरको भकारी वा बाखाको खोरमा लुकाएर राखेको पहाडी भेगका यथार्थ घटनाहरूले गोल्डमानको विश्वदृष्टिको मान्यतालाई पुष्टि गर्दछ। प्रस्तुत साक्ष्य जनयुद्धको समयमा नेपालको कुनै पनि स्थानमा हुनसक्ने घटना हो तर यहाँ लेखक राज्यकातर्फबाट खटिएका सुरक्षाकर्मी भएको नाताले उनले माओवादी पक्षलाई लक्षित गरेर उक्त भनाइ व्यक्त गरेका भए पनि जनयुद्धको समयमा कतिपय स्थानमा बलत्कारका घटना सुरक्षाकर्मीबाट घटाइएको पाइन्छ। यो युद्धको अन्त्य र शान्तिको चाहाना गरी आफ्ना बढेका छोराछोरीको जीवन सुरक्षा चाहने नेपालीहरूको विश्वदृष्टि हो तर यहाँ कथाकार यथार्थवादीभन्दा पनि बढी भावुक र आर्दशवादी बनेको देखिन्छ। साथै उनी अलि बढी नै स्वैरकाल्पनिक बनेका हुन् कि भन्ने पनि लाग्दछ। कथामा नन्दा र 'म' पात्रले भूइँ ओछ्यानमा छोरी लुकाउन गरेको प्रयत्न अलि अस्वाभाविक पनि लाग्दछ। यद्यपि एकथरी नेपाली समुदाय वा वर्गलाई जनयुद्धको समयमा आफ्ना छोराछोरीको जीवन सुरक्षा गर्न साँच्चै असहज भएको हुदा युद्ध नचाहने र शान्तिको कामना गर्ने नेपाली जनसमुदायको विश्वदृष्टि प्रस्तुत साक्ष्यमा व्यक्त भएको छ।

विश्वदृष्टिको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा गोल्डमानले समानधर्मिताको पनि उल्लेख गरेका छन्। गोल्डमानको मान्यताअनुसार कृतिभित्रको संरचनासँग कुनै वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनाले समानधर्मिता कायम गरेको हुन्छ। समानधर्मिताको आधारमा महेशविक्रम शाहको प्रस्तुत 'बन्द ढोका र समय' कथालाई हेर्दा यसले जनयुद्धकालीन नेपाली समाजको एउटा वर्ग वा समुदायसँग समानधर्मिता कायम गरेको देखिन्छ। जनयुद्धको समयमा सर्वसाधारण नेपाली जनताले आफ्ना छोराछोरीको सुरक्षाका लागि कि त सहर कि विदेश पठाउने गर्थे। त्यसैगरी अपहरण र हत्याको घटनाले नेपाली जनमानसमा ठुलै हलचल पैदा गरेको थियो। तसर्थ शाहको यो कथाले उक्त समयको युद्ध नचाहने एउटा वर्गसँग समानधर्मिता कायम गरेको छ।

निष्कर्ष

महेशविक्रम शाहद्वारा लिखित 'बन्द ढोका र समय' कथा नेपाली समाजले भोगेको विगत दशकको द्वन्द्वमय यथार्थसँग सम्बद्ध कथा हो। उनको यो कथा मूलतः युद्धविरोधी कथा हो। यस कथाको विषयवस्तु युद्धमय परिवेशसँग जोडिएको हुँदा विश्वदृष्टि पनि तिनै परिवेशसँग सम्बद्ध भएर आएका छन्। यस कथामा कथाकार शाहले नन्दा र 'म' पात्रका माध्यमबाट युद्ध नचाहने नेपाली वर्ग वा समुदायको विश्वदृष्टि प्रस्तुत गरेका छन्। वास्तवमा विगत दशकको नेपाली जनयुद्ध एक प्रकारको वर्गसङ्घर्ष भएकाले कथामा वर्गीय चेतना वा विश्वदृष्टि पनि वर्गनिरपेक्ष नभई वर्गसापेक्ष नै भएर आएको छ। यस कथामा सबै प्रकारका हिंसा तथा प्रतिहिंसाहरू अपराध हुन् र यिनले अन्ततः बर्बादी निम्त्याउँछन्। तसर्थ युद्धको अन्त हुनुपर्दछ भन्ने युद्धविरोधी चेतना कथामा मुखरित

भएर आएको छ। यस कथालाई स्थूल रूपमा हेर्दा युद्धको अन्त र शान्तिको अपेक्षा गर्ने नेपाली समाजको विश्वदृष्टि प्रस्तुत भएको छ, तापनि सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्दा आफ्ना बढेका छोराछोरीको जीवन सुरक्षा चाहने नेपाली समाजको एउटा वर्गको विश्वदृष्टि, आफ्ना श्रीमानको सुरक्षा चाहने नेपाली समाजका महिला समुदायको विश्वदृष्टि र सबै प्रकारका युद्धको अन्त्य चाहने नेपाली समुदायको विश्वदृष्टि कथामा प्रस्तुत भएको छ। प्रस्तुत कथामा उल्लेखनीय कुरा के छ भने विद्रोही पक्षको सशस्त्र विद्रोह सामन्तवादी सामाजिक-आर्थिक संरचनामाथि केन्द्रित रहेको परिप्रेक्ष्यमा विद्रोहका कारक तत्त्वहरूको खोजी नगरी लेखकले खुलेरै युद्धविरोधी आवाज मुखरित गर्दा प्रभुत्वशाली वर्गको पक्षपोषणमा सहयोगी बनी विद्रोहीलाई अधीनस्थ बनाउन खोजेको हो कि जस्तो पनि देखिन आएको छ। यसरी वर्गद्वन्द्व चलिरहेको परिवेशमा कारकतत्त्व एवं न्याय-अन्याय गर्ने पक्षलाई नछुट्याई एकोहोरो युद्धविरोधी चेतना जुन समुदायका स्तरमा देखिएको छ जसमा लेखक पनि अटाएका छन्। कथाकारले आदर्शवादी धारणालाई नै विश्वदृष्टिको आधार बनाएका छन्। यसो भए तापनि कृतिभित्रको संरचनासँग कुनै वर्गको विश्वदृष्टिको संरचनाले समानधर्मिता कायम गरेको हुन्छ भन्ने गोल्डमानको मान्यताका आधारमा कृतिभित्रको संरचनालाई तत्कालीन समाजसँग तुलना गरेर हेर्दा नेपाली समाजको एउटा वर्ग वा समुदायसँग यसले समानधर्मिता कायम गरेको छ। समग्रमा भन्नुपर्दा विश्वदृष्टिका हिसाबले यो कथा उत्कृष्ट बनेको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- छेत्री, उदय (२०७३). *समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यान*. गान्तोक : शेरबहादुर सुवेदी।
दाहाल, खेम (२०५८). *नेपाली उपन्यासमा समाजशास्त्र*. अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर।
पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३). *माक्सवाद. सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*. ललितपुर : साभा प्रकाशन।
पाण्डेय, मेनेजर (सन् १९८९). *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*. चन्डीगड : हरियाणा साहित्य अकादमी।
शाह, महेशचक्रम (२०६३). *छापामारको छोरो*. काठमाडौं : साभा प्रकाशन।
सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड). काठमाडौं : रत्न
पुस्तक भण्डार।
सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६८). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (प्रायोगिक खण्ड). काठमाडौं : रत्न
पुस्तक भण्डार।
Goldman, Lucien (1975). *Towards a Sociology of the Novel*. 1964. Trans. Alan Sheridan. New York : Tavistock Publication.